

Anishchenko Viktoriia Oleksandrivna*Ph.D. in Engineering, Associate Professor**Professor of the Department of Pedagogics and Humanitarian Disciplines**Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine***STRUCTURAL MODEL REASONING OF PEDAGOGICAL SYSTEM OF FUTURE OFFICERS` GRADUATE TRAINING OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE****Аніщенко Вікторія Олександрівна***кандидат технічних наук, доцент**професор кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін**Академія Державної пенітенціарної служби, Чернігів, Україна***ОБГРУНТУВАННЯ СТРУКТУРНОЇ МОДЕЛІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ СТУПЕНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Abstract. The officer's training of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, who will have the formed latest professional competences and who will satisfy the qualification requirements of national and international legislation, is possibly in terms of the improvement of professional training system in graduate education.

The article theoretically substantiates the author's model of pedagogical system of future officers' graduate training of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in higher educational institutions, which consists of four main blocks: target, content, organizational, methodological, analytical and effective and also contains related elements.

Анотація. Підготувати офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України, які будуть мати сформовані сучасні професійні компетентності, можливо за умови вдосконалення системи підготовки, основною метою якої є формування у них сучасних професійних компетентностей.

В статті теоретично обгрунтовано авторську модель педагогічної системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України у закладах вищої освіти, що складається з чотирьох основних блоків: цільового, змістового, організаційно-методичного, аналітико-результативного, а також містить взаємопов'язані елементи.

Keywords: *professional competences; professional training; pedagogical conditions; systematic approach; competence approach; modeling of pedagogical theory objects; model of pedagogical system of penitentiary officers' training.*

Ключові слова: *професійні компетентності; професійні підготовка; педагогічні умови; системний підхід; компетентнісний підхід; моделювання об'єктів педагогічної теорії; модель педагогічної системи підготовки офіцерів-пенітенціаріїв.*

Постановка проблеми. Процеси реформування (розвитку) пенітенціарної сфери України викликали необхідність у суттєвому перегляді концептуальних підходів до підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС), на що вказує Концепція реформування пенітенціарної системи України [1]. Сучасний офіцер ДКВС України повинен мати не тільки гарні знання, але й інноваційне мислення, володіти навичками педагогічної майстерності та вміннями психологічного супроводу власної службової діяльності. На сьогодні питання щодо вдосконалення системи ступеневої професійної підготовки офіцерів для ДКВС України, основною метою якої є формування у майбутніх офіцерів-пенітенціаріїв сучасних професійних компетентностей, є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми підготовки офіцерів пенітенціарної сфери з позицій різних підходів останніми роками приділяється все більше уваги з боку закордонних та вітчизняних науковців у галузі

педагогіки, психології, права та інших. Можна виділити праці таких вчених як Дж. Макгакіна [2], Е. Койла [3], Ю. Гагаріна [4], П. Дармограя [5], О. Діденка [6], О. Дуки [7], В. Синьова [8], О. Тогочинського [9] та ін. Загалом вчені зауважують на необхідності створення різного характеру педагогічних умов, що сприяють формуванню системи ступеневої професійної підготовки офіцерів ДКВС України та набуття ними важливих професійних компетентностей в процесі здобуття вищої освіти. Однак, треба зауважити на тому, що єдиної точки зору на модель педагогічної системи підготовки офіцерів-пенітенціаріїв в умовах ступеневої освіти досі не існує.

Саме тому виникла необхідність у дослідженні не тільки педагогічних умов, що сприяють вдосконаленню системи підготовки формування професійних компетентностей офіцерів ДКВС України, але й побудові моделі педагогічної системи підготовки гідних офіцерів –професіоналів для кримінально-виконавчої сфери.

Мета статті полягає у обґрунтуванні структурної моделі педагогічної системи ступеневої професійної підготовки майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Виклад основного матеріалу. Важлива роль налагодженої кримінально-виконавчої системи в умовах євроінтеграційних процесів, зростання вимог до персоналу пенітенціарної служби та міжнародних вимог утримання в'язнів, вимоги міжнародних нормативно-правових стандартів підготовки майбутніх фахівців пенітенціарної служби, якості засвоєння ними знань й навичок, формування професійної компетентності, а також вимоги освітньо-професійних програм підготовки фахівців цієї галузі обумовлюють потребу в обґрунтуванні системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів у закладах вищої освіти ДКВС України.

Професійну підготовку майбутніх офіцерів ДКВС України доцільно розглядати як педагогічну систему, оскільки йдеться про навчальний процес, що відбувається у закладі вищої освіти та передбачає формування знань, умінь, навичок і професійно значущих якостей.

І. Коваленко, П. Бідюк, О. Гожий розглядають систему як «сукупність, утворення з кінцевої множини елементів, між якими існують визначені відносини». Система характеризує взаємозв'язок або взаємодію двох або більше об'єктів чи явищ абстрактного або конкретного типів. Ці відносини можуть бути рефлексивними, симетричними і транзитивними [10, с. 12].

Відповідно до міркувань Т. Жижко, систему можна розглядати як «сукупність діалектично зв'язаних між собою елементів, які є основою забезпечення цілісності явищ і процесів як у природі так і в суспільстві, і ключем до розуміння сутності їх» [11, с. 145].

Системний підхід – є одним з напрямів розкриття сутності методології науки, що передбачає конструювання складних за організацією об'єктів пізнання (вивчення) як систем. У педагогіці системний підхід спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення різних за складністю та ієрархією зв'язків між ними та зведення їх у єдину концептуальну (теоретичну) картину. У свою чергу, складники системи можна розглядати як самостійні системи – підсистеми. Тобто, у конкретному випадку побудови педагогічної системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів у закладах вищої освіти ДКВС України її можна розглядати як елемент функціонування загальної пенітенціарної системи – метасистеми, яка має підсистеми та ієрархічні зв'язки.

Системний підхід у педагогіці вимагає дотримання таких умов:

- опис усіх елементів досліджуваного педагогічного процесу чи явища;

- вивчення зв'язків, взаємозалежностей елементів, їх характеристика на підставі провідних зв'язків й відносин;

- побудова моделі за трьома параметрами (організованість, цілісність та ієрархічність);

- доведення залежності системи від зовнішніх умов, адже тільки за цієї умови система буде функціонувати;

- опис зв'язку конкретного елемента з усією системою, його загальні та спеціальні функції усередині єдиного цілого;

- властивості досліджуваного процесу, особливості системи в цілому, власне структура системи [12, с. 311].

Узагальнення результатів наукових праць дозволяє розглядати педагогічну систему як сукупність певних елементів та взаємозалежних підсистем, які побудовані за принципом багаторівневості (підпорядкованості), які у своїй цілісності забезпечують функціонування освітнього процесу.

Відтворення педагогічної системи було реалізовано у моделі педагогічної системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів у закладах вищої освіти ДКВС України. З цією метою уточнимо сутність категорій «модель», «моделювання».

У Великому тлумачному словнику української мови термін «модель» трактується як «уявна або матеріально реалізована система, що відображає, відтворює або імітує будову і дію певного об'єкта дослідження, використовується для одержання нових знань про нього» [13, с. 683].

Згідно з переконаннями Н. Мойсеюка, наукова модель становить уявну або матеріально реалізовану систему, яка адекватно відображає предмет дослідження та сприяє отриманню нової інформації про цей предмет. Основною перевагою моделювання є можливість охопити систему цілісно [14, с. 46].

О. Шукатка стверджує, що моделювання об'єктів педагогічної теорії і практики нині виступає одним з основних сучасних методів дослідження і пояснення характеристик нових об'єктів педагогічної дійсності. Моделювання є теоретичним способом відображення форми, побудови, структури та функціонування або розвитку педагогічного об'єкта (явища) шляхом розкриття його компонентного складу і внутрішніх зв'язків за допомогою визначення параметрів, що забезпечують якісний та кількісний аналіз динаміки змін досліджуваного педагогічного явища [15, с. 343].

Враховано думки О. Лавріненка щодо застосування методу моделювання для точності опису педагогічних об'єктів, розробки педагогічних конструктів, у тому числі освітніх, виховних та управлінських систем на таких рівнях:

- концептуальне моделювання, при якому розробляється концептуальна модель формування вмінь, розвитку якостей особистості тощо;

– системне моделювання, яке полягає у розробці системи взаємопов'язаних моделей різних видів педагогічних об'єктів;

– процесуальне моделювання, яке відтворює динаміку і логіку розвитку досліджуваного явища;

– праксеологічне моделювання, яке відображає модель практичного результату дій педагога або його взаємодій [15, с. 343].

Фундаментальне дослідження проблеми формування професійної компетентності майбутніх офіцерів ДКВС України передбачає застосування методу моделювання, що відтворює розроблену педагогічну систему ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України у закладах вищої освіти. При цьому необхідно створити таку концептуальну модель, яка має певні риси подібності з реальним об'єктом, а також відтворює параметри складної пенітенціарної системи. Тому, в процесі розробки авторської моделі педагогічної системи було враховано низку таких методологічних положень:

– розроблена модель повинна відповідати логіці процесу формування професійної компетентності як особистісної якості майбутніх офіцерів ДКВС України, відображати структурний характер досліджуваного феномену – визначати поетапність, безперервність і наступність цього процесу;

– модель як спеціально побудований конструкт освітнього процесу, спрямованого на формування професійної компетентності майбутніх офіцерів ДКВС України, віддзеркалює його, що передбачає розробку та практичну реалізацію всього алгоритму дій (аналіз початкового стану сформованості професійної компетентності майбутніх офіцерів ДКВС України, який детермінує постановку цілей і завдань експериментальної роботи; вибір та обґрунтування форм, методів і засобів навчання для

цілеспрямованого формування професійної компетентності; апробація розробленої моделі; аналіз та верифікація отриманих результатів);

– спроектована модель є функціональною та відображає динамічну структуру педагогічної системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України, що визначається послідовністю етапів, кожен з яких спрямований на досягнення кінцевого результату – позитивної динаміки рівнів сформованості професійної компетентності.

З урахуванням концепції дослідження та систему ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України у закладах вищої освіти можна зобразити схематично у вигляді моделі (рис. 1).

Відповідно до авторського задуму, систему ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України у закладах вищої освіти можна подати як поєднання чотирьох основних блоків, зокрема цільового, змістового, організаційно-методичного, аналітико-результативного.

Цільовий компонент (блок) визначає стратегічні цілі та завдання, вирішення яких сприяє отриманню запланованих результатів. Він обумовлений соціальним замовленням на підготовку майбутніх фахівців за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», відповідно до якого, метою є формування професійної компетентності майбутніх офіцерів України у системі ступеневої підготовки. До основних завдань нами віднесені наступні: формування у курсантів і слухачів професійних знань, умінь й практичних навичок для роботи у пенітенціарній системі; розвиток морально-особистісних якостей для здійснення комунікації із ув'язненими, адміністративними органами; здатності розв'язання проблемних ситуацій; здатності до самореалізації, потреби в професійному самовдосконаленні впродовж життя.

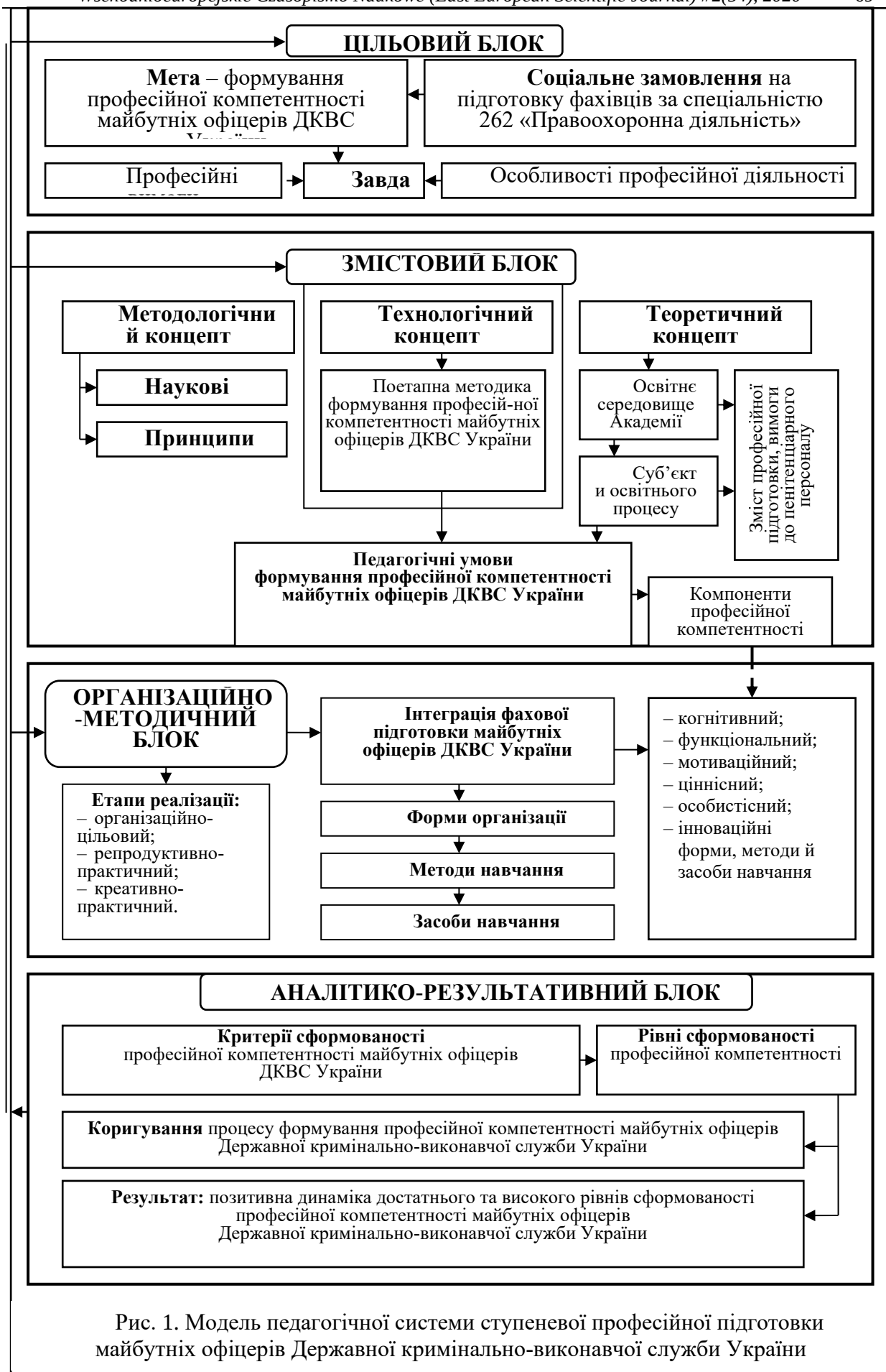

Рис. 1. Модель педагогічної системи ступеневої професійної підготовки майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України

Ступенева підготовка передбачає два рівні освіти – перший (бакалаврський) і другий (магістерський). На кожному рівні вищої освіти у системі ступеневої підготовки необхідно вирішувати окремі завдання.

Перший (бакалаврський) рівень освіти передбачає здобуття майбутніми офіцерами теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» відповідно до національних і міжнародних вимог щодо функціонування кримінально-виконавчої системи.

Ступенева підготовка передбачає два рівні освіти – перший (бакалаврський) і другий (магістерський). На кожному рівні вищої освіти у системі ступеневої підготовки необхідно вирішувати окремі завдання. Перший (бакалаврський) рівень освіти передбачає здобуття майбутніми офіцерами теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» відповідно до національних і міжнародних вимог щодо функціонування кримінально-виконавчої системи.

Другий (магістерський) рівень вищої освіти передбачає здобуття майбутніми офіцерами поглиблених теоретичних та практичних знань, умінь й навичок за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», професійних компетентностей, достатніх для ефективного виконання професійних завдань кримінально-виконавчої діяльності. Крім цього, другий (магістерський) рівень вищої освіти передбачає набуття курсантами додаткових знань, умінь, навичок і досвіду для виконання професійних завдань творчого та інноваційного характеру.

Цільовий компонент (блок) передбачає, що формування професійної компетентності майбутніх офіцерів ДКВС України необхідно здійснювати з урахуванням наукових підходів – системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, компетентнісного, професійно орієнтованого, інтегративного, та принципів навчання – системності та послідовності, свідомості, практичної спрямованості фахової підготовки, міцності засвоєння знань, умінь й навичок, професійної мобільності, які у комплексному поєднанні забезпечують формування у курсантів компонентів професійної компетентності, зокрема когнітивного (професійні знання), функціонального (професійні уміння та досвід їх застосування), мотиваційного, ціннісного (корпоративні цінності та культура), особистісного (професійно важливі властивості, сформовані на основі професійних здібностей, професійної мотивації та спрямованості). До цільового компоненту відносимо також основні суб'єкти освітнього процесу – курсанти (слухачі) та викладачі.

Змістовий компонент (блок) містить вимоги освітньо-професійних програм підготовки офіцерів ДКВС України за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти, а також зміст нормативно-правових документів, у тому числі й відомчих, у яких містяться вимоги до офіцерського складу ДКВС України.

Організаційно-методичний компонент (блок) розробленої педагогічної системи полягає у застосуванні інноваційних технологій навчання й передбачає використання таких взаємопов'язаних елементів педагогічної системи:

- педагогічних умов (інтеграція фахової підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України шляхом реалізації міждисциплінарних зв'язків професійно орієнтованих та гуманітарних дисциплін і фахової практики; професійне спрямування змісту підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України з урахуванням контексту майбутньої професійної діяльності на основі критеріїв відбору; розвиток мотивації майбутніх офіцерів ДКВС України шляхом застосування методів активного навчання, що моделюють ситуації професійної взаємодії майбутніх офіцерів ДКВС України; підвищення рівня професійної підготовки викладачів професійно орієнтованих дисциплін; удосконалення системи контролю якості та моніторингу навчального процесу майбутніх офіцерів ДКВС України);

- форм організації навчання (лекції, практичні заняття, вебінари, онлайн-конференції, презентації, тренінги, самостійна робота, індивідуальні консультації);

- методів навчання (активних – проблемних лекцій, дискусій, семінарів, круглих столів, рольових і ділових ігор, кейсів, наукових конференцій, проблемних практичних завдань, моделювання й аналіз конкретних ситуацій; інтернет-технологій, інформаційно-комунікаційних технологій – онлайн-курсів, платформи Moodle, Classroom);

- засобів навчання (мультимедійна дошка, програмне забезпечення, проєктор, аудіо- та відеозаписи).

- етапів навчання – організаційно-цільовий, репродуктивно-практичний, креативно-практичний.

На організаційно-цільовому етапі (перший (бакалаврський) рівень, 1-2 курс навчання) відбувалося проєктування мети і завдань формування професійної компетентності; забезпечення ціннісно-мотиваційної складової – курсантам надавалися роз'яснення і установки для усвідомлення необхідності формування професійної компетентності для майбутньої професійної діяльності у пенітенціарній системі; відбір та структурування змісту професійних дисциплін; координація подальшої роботи всіх суб'єктів освітнього процесу, спрямованого на формування професійної компетентності.

На репродуктивно-практичному етапі (перший (бакалаврський) рівень, 3-4 курс навчання) відбувалося поетапне, планомірне й цілеспрямоване формування професійної компетентності майбутніх офіцерів ДКВС України шляхом впровадження педагогічних умов; застосування сучасних традиційних та інноваційних форм, діалогічних методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на формування знань, вмінь, навичок і якостей курсантів-пенітенціаріїв; підготовка та активне залучення науково-педагогічного складу до формування професійної компетентності майбутніх офіцерів; моделювання занять, які імітують професійну діяльність у виправних установах; здійснення партнерської взаємодії, співробітництва та педагогічного наставництва для налагодження комунікації у майбутній професійній діяльності.

На креативно-практичному етапі (другий (магістерський) рівень, 5 курс навчання) курсанти застосовували набуті знання, уміння й навички на практиці у виправних установах, демонструючи особистісні якості, необхідні для ефективного виконання професійної діяльності під час виконання різного роду завдань. Цей етап реалізації педагогічних умов (безпосередньо пов'язаний із аналітико-результативним блоком моделі) охоплював моніторинг якості формування професійної компетентності майбутніх офіцерів; оцінку рівнів сформованості професійної компетентності; активізацію самостійної роботи та рефлексивної діяльності майбутніх офіцерів; самоконтроль та саморефлексія освітнього процесу.

Аналітико-результативний компонент (блок) містить засоби та інструменти для визначення результативності впровадження педагогічної системи ступеневої підготовки та демонструє результати вимірювання рівнів сформованості професійних компетентностей у майбутніх офіцерів ДКВС України, аналізу отриманих результатів і можливості коригування педагогічної системи з метою її вдосконалення. Елементами аналітико-результативного блоку є:

- критерії сформованості професійної компетентності, зокрема пізнавальний, діяльнісний, мотиваційно-вольовий, аксіологічний і професійно-особистісний та їх показники;

- рівні сформованості професійної компетентності: низький (рецептивно-продуктивний); середній (репродуктивний); достатній (конструктивно-варіативний); високий (творчий).

- результат – позитивна динаміка достатнього та високого рівнів сформованості професійної компетентності.

З урахуванням особливостей професійної підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України, специфіки розвитку їх професійних якостей та становлення як майбутніх фахівців пенітенціарної системи на різних курсах навчання, послідовних змін у мисленні курсантів під час навчання, а також

концептуальних положень методологічного, теоретичного та технологічного концептів провідної ідеї дослідження, було розроблено педагогічну систему ступеневої освіти майбутніх офіцерів ДКВС України. Запропонована модель педагогічної системи ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України базована на твердженні, що інтегральна єдність всіх взаємопов'язаних елементів системи у комплексному поєднанні забезпечує формування професійної компетентності у курсантів – майбутніх офіцерів ДКВС України, та створює передумови для розвитку всіх компонентів цього феномену – когнітивного, функціонального, мотиваційного, ціннісного та особистісного.

Висновки. За результатами дослідження можна зауважити наступне: 1) було розроблено та теоретично обґрунтовано педагогічну систему ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України у закладах вищої освіти; 2) педагогічну систему визначено як сукупність певних елементів та взаємозалежних підсистем, які побудовані за принципом багаторівневості (підпорядкованості), які у своїй цілісності забезпечують функціонування освітнього процесу; 3) педагогічна система ступеневої підготовки майбутніх офіцерів ДКВС України представлена у вигляді моделі, яка складається з чотирьох основних блоків, зокрема цільового, змістового, організаційно-методичного, аналітико-результативного. Модель містить такі взаємопов'язані елементи – мету, завдання, методологічну основу (наукові підходи – системний, діяльнісний, особистісно орієнтований, компетентнісний, професійно орієнтований, інтегративний та принципи навчання – системності та послідовності, свідомості, практичної спрямованості фахової підготовки, міцності засвоєння знань, вмінь й навичок, професійної мобільності); зміст; завдання; суб'єктів освітнього процесу – курсанти (курсанти) та викладачі; компоненти професійної компетентності (когнітивний, функціональний, мотиваційний, ціннісний та особистісний); педагогічні умови; форми, методи й засоби навчання; етапи; критерії сформованості професійної компетентності (пізнавальний, діяльнісний, мотиваційно-вольовий, аксіологічний і професійно-особистісний) та їх показники; рівні сформованості професійної компетентності (низький (рецептивно-продуктивний); середній (репродуктивний); достатній (конструктивно-варіативний); високий (творчий); результат навчання.

Список літератури

1. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80> (дата звернення 10.02.2020).

2. Дж. МакГакін. Сучасний в'язничий менеджмент. Київ: ТОВ «К.І.С.». 2017. 137 с.

3. Койл Э. Подход к управлению тюрьмой с позиций человека. Лондон: МЦТИ, 2002. 160 с.
4. Гагарин Ю. В. Формирование готовности сотрудников исправительных учреждений к воспитательной работе с осужденными (на примере начальников отрядов). Казанский педагогический журнал. 2010. № 1. С. 140–146.
5. Дармограй П. В. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів державної пенітенціарної служби України у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2017. 270 с.
6. Діденко О. В. Особливості впровадження компетентнісного підходу у професійну підготовку майбутніх офіцерів у ВНЗ. Вісник Національної Академії Державної прикордонної служби України. 2014. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_3_6 (дата звернення 03.02.2020).
7. Дука О. А. Развитие професійної компетентності персоналу органу пробачії у відомчих навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України. Дис. ...канд. пед. наук. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна, Київ, 2019. 296 с.
8. Синьов В. М. Підготовка спеціалістів для пенітенціарної системи. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. 1996. № 1. С. 17–24.
9. Тогочинський О. М. Теорія і практика формування соціальної компетентності слухачів та курсантів вищих навчальних закладів МВС України: монографія. Чернівці: Видавництво «Десна Поліграф», 2015. 488 с.
10. Коваленко І.І., Бідюк П.І., Гожий О.П. Вступ до системного аналізу. С. 11-14. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/199/4.pdf> (дата звернення 03.02.2020 р.)
11. Жижко Т.А. Педагогічна система один із чинників впровадження ідеї інтенсифікації у професійній підготовці майбутніх фахівців. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. С. 144-151. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/3925/1/Zhyzhko.pdf> (дата звернення 03.02.2020 р.).
12. Плачинда Т.С. Професійна підготовка майбутніх авіаційних ахівців: зарубіжний і вітчизняний досвід та шляхи підвищення якості: Монографія. Кіровоград: Вид. «Полімед-Сервіс», 2014. 534 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : [навч. посіб.] / Н. Є. Мойсеюк. – 3-тє видання, допов. – К. : ВАТ «КДНК», 2001. – 608 с.
15. Шукатка О. В. Теорія і практика формування індивідуальних стратегій здоров'язбереження майбутніх бакалаврів природничих спеціальностей на засадах міждисциплінарної інтеграції: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2019. 570 с.